

LBRIS

We know
books

Rémi Brague

Propriul omului

O legitimitate contestată

Traducerea din limba franceză, introducere și note
de
Dan-Alexandru Ilieș

Galaxia Gutenberg
2022

CUPRINS

Tabloul restaurat.....	9	
Nota traducătorului.....	29	
Capitolul I		
Uvertură: Ascensiunea și prăbușirea umanismului	31	
„Al treilea umanism” ca termen de comparație	33	
Situarea noastră față de proiectul umanist.....	35	
Dezvoltarea ideii umaniste.....	37	
Fuziunea semnificațiilor	45	
Deșirarea umanismului.....	47	
Ceea ce neagă umanismul exclusiv	51	
Întoarcerea zeilor.....	52	
Eșecul umanismului ateu	56	
Capitolul II		
Umanul amenințat	61	
Non-umanul ca măsură a umanului	64	
Schizofrenia.....	66	
Respingerea cauzei finale și a sensului.....	68	
Abisul interior.....	71	
Tehnica: omul inutil.....	73	
Pentru a merge mai departe: obsolescența omului?.....	76	
Capitolul III		83
Ilegitimitatea umanului?.....	83	
Legitimitatea și caracterul agreabil.....	85	
Legitimitatea și demnitatea	88	
Legitimitatea și normalitatea.....	91	
Chestiunea legitimității ca una a ascendenței.....	92	
Cele trei grade de legitimare	94	
Sfârșitul mediației.....	98	
Extincția?	101	

Capitolul IV

O contestare medievală a legitimității omului: „Frații sinceri”	105
Vegetarianismul	107
„Frații sinceri”	109
Intriga	111
Prezentarea părților	113
Disputa: a treia zi	114
Disputa: ziua a patra	116
Soluția	120
Învățăturile textului	123

Capitolul V

Numele anti-umanismului: Aleksandr Blok	125
Nașterea unui cuvânt	127
„Vârsta de argint”, o nouă vârstă de aur a apocalipticului?	129
„Prăbușirea umanismului”: surse și influențe	131
Cultura și civilizația	133
Muzica și stihia	135
Selecția unei rase noi	138
Figura artistului	140
Imaginea restaurată	142

Capitolul VI

O contestare a umanismului: Michel Foucault	145
O moarte din hârtie	148
Contextul	151
Umanismul: definiții	152
Istoriografia	154
Încercare de lectură critică	158
Conceptele operatorii	161
Moartea lui Dumnezeu, moartea omului	164
Teologia lui Foucault	166
Plenipotențiarul	169

Capitolul VII

Legitimitatea Timpurilor moderne?

Retrospectivă asupra lui Hans Blumenberg	173
Timpurile moderne ca epocă.....	176
Gnoza prost combătută	178
Necesitatea abordării moderne	181
Reacția la absolutismul nominaliștilor.....	184
Evul Mediu conform lui Blumenberg.....	187
Curiozitatea	192
Providența	194
Ce fel de Ev Mediu ne dorim?	195

Capitolul VIII

Cine creează omul?	199
Auto-crearea de sine?.....	201
Sinuciderea	203
Evoluția?	205
Gaia?.....	207
Canalia?	209
Dumnezeul Facerii.....	211
Bunătatea lumii, bunătatea lui Dumnezeu	213
„Bună” pentru ce?.....	215
După chipul lui Dumnezeu	218
Imitarea invizibilului	219
Providența, proiectul, sarcina	221

Capitolul IX

Porunca de a fi	223
Poruncile, poporul, pământul.....	225
Ritmul poruncilor.....	227
O etică a distincției.....	236
Refracțiile lui „Fii!”	238
Cuvântul creator	240
A fi, totuși.....	242
Primatul logos-ului.....	243

8 • Rémi Brague, *Propriul omului. O legitimitate contestată*

A face pentru a fi.....	245
Dincolo de opoziția autonomie/heteronomie	246
Concluzie.....	249
Originea textelor	253

Tabloul restaurat

– Introducere la o pledoarie pentru om –

Cartera de față este, în principal, rezultatul unei serii de conferințe ținute la universitatea Louvain-la-Neuve constituind, împreună cu *Ancorele în cer*¹, un fel de satelit al cărții consacrate genezei și eșecului proiectului modern². Așa cum precizează autorul, această lucrare, de dimensiuni medii, spune mai „pe șleau” și cu mai puține precauții ceea ce cartea mare dezvoltă amănunțit. Ca și celelalte două cărți cu care formează un întreg, și asemeni ansamblul „marii trilogii” din care face parte *Împărăția omului*³, *Propriul omului* discută critic deciziile filosofice ale modernității prin prisma rezultatelor la care a ajuns aceasta în faza sa târzie. Tema lucrării de față o reprezintă legitimarea existenței și acțiunii omului în lume, în condițiile în care modernitatea târzie pare să le facă imposibile. Prin urmare, este propus ca soluție un umanism ce se întemeiază pe ipoteza înrădăcinării omului în Dumnezeu biblic. Mișcarea de relegitimare se împlinește deci printr-o întoarcere la universul biblic. Chestionarea temeiului existenței omului constituie o temă de primă importanță pentru Rémi Brague,

¹ *Les Ancres dans le Ciel*, Paris, Seuil, 2011.

² *Le règne de l'homme. Genèse et échec du projet moderne*, Paris, Gallimard, colecția „L'Esprit de la cité”, 2015 [în curs de traducere la editura Spandugino].

³ Celelalte două cărți au fost deja traduse în română. V. *La Sagesse du monde. Histoire de l'expérience humaine de l'univers*, Paris, Fayard, 1999 (*Înțelepciunea lumii. Istoria experienței umane a universului*, trad. rom. de Cornelia Dumitru, Tact, Cluj-Napoca, 2012); *La Loi de Dieu, Histoire philosophique d'une alliance*, Paris, Gallimard, 2005 (*Legea lui Dumnezeu. Istoria filosofică a unui legământ*, traducere de Laurențiu Molomfălean, Galaxia Gutenberg, 2021).

care a propus chiar ideea că secolului XXI este *secolul Ființei*, după secolele XIX și XX, care au avut ca întrebări dominante Binele și Adevărul¹.

Titlul cărții reprezintă o aluzie la lucrarea despre *Legitimitatea Timpurilor moderne*, scrisă de filosoful și istoricul ideilor Hans Blumenberg². Aici, Blumenberg ia apărarea ideii de origine legitimă a modernității, care este mai mult decât un produs degradat al Evului Mediu (de exemplu, o secularizare a acestuia). R. Brague încearcă să pună la îndoială perspectiva lui Blumenberg, propunând o întoarcere la un fel de nou „Ev Mediu” de natură filosofică și teologică. Prin folosirea unui termen care are și un sens juridic (legitimitate), cartea poate fi citită și ca o pledoarie a unui „avocat al omului”, în fața unei modernități care îl delegitimează pe acesta.

Autorul practică aici metoda filosofică care l-a consacrat: o abordare fenomenologică (în sens larg) a problemelor dezbătute, acompaniată de o formidabilă erudiție istorică, ce clarifică subiectele abordate³. Pentru a-i pune în evidență demersul, trebuie spuse câteva cuvinte despre biografia sa intelectuală. Catholic practicant, apropiat și admirator al lui Joseph Ratzinger (Papa Benedict al XVI-lea), și-a început cariera în domeniul studiilor clasice, având ca profesor, printre alții, pe Pierre Aubenque, un strălucit interpret al lui Aristotel. A scris, între altele, o importantă monografie despre Aristotel care se concentrează asupra conceptului de lume,

¹ *Les Ancres dans le Ciel*, p. 99-102.

² În română au fost traduse până acum primele două părți ale cărții, într-o versiune adăugită. V. *Secularizare și autoafirmare. Ediție nouă, revizuită și adăugită a primelor două părți din „Legitimitatea epocii moderne”*, traducere de Lorin Ghiman, Tact, Cluj-Napoca, 2019.

³ V. „Histoire de la philosophie et liberté”, *Introduction au monde grec. Études d'histoire de la philosophie*, Les Éditions de la Transparence, Chatou, 2005, p. 11-12.

plasată într-un context heideggerian. Interesele lui se orientează mai apoi spre lumea filosofică a Islamului medieval, ca urmare a lecturii lui Leo Strauss, ale cărui lucrări despre Maimonide le-a tradus în franceză². Studiile sale de filosofie islamică includ, pe lângă gânditorii consacrați și pe evreii, creștinii sau chiar liber cugetătorii Islamului. Și aici, dezvoltă o erudiție impresionantă, asemănătoare cu cea a lui Shlomo Pines, marele savant israelian pe care l-a cunoscut și tradus în franceză³.

Parcursul său intelectual continuă cu marile sinteze de maturitate. Aici, metoda fenomenologică-istorică dezvoltă o perspectivă „polifonică”. Problemele studiate sunt discutate din perspectivele cele mai diverse. R. Brague ne conduce prin întreaga filosofie, de la greci la moderni, de la musulmani și evrei la filosofii tardo-moderne, de la scolastici la istoria politică a secolului XX. Fiecare temă este abordată în conformitate cu multiplele orizonturi culturale unde aceasta este dezbătută, lucru care va deveni manifest și în cartea de față. Dacă R. Brague promovează o critică a modernității, ea se dezvoltă într-un sistem complex, pe mai multe niveluri. Asta face ca profilul său filosofic să fie infinit mai fascinant decât acela al unui simplu „intelectual anti-modern”, eventual „reacționar”. El nu poate să nu intereseze o serie de cititori de diverse orientări și specializări, care vor fi atrași de una sau alte dintre „vocile” pe care le discută autorul. Concretețea dezbaterii, felul în care R. Brague, departe de a „muzeifica” ideile printr-o

¹ *Aristote et la question du monde. Essai sur le contexte cosmologique et anthropologique de la pensée*, PUF, Paris, 1988, colecția „Épiméthée”; reed. Cerf, Paris, 2008; v. *Încotro merge istoria?*, p. 31-35.

² Leo Strauss, *Maimonide*, PUF, Paris, 1988, colecția „Épiméthée”.

³ Shlomo Pines, *La liberté de philosopher. De Maimonide à Spinoza*, Paris, Desclée de Brouwer, Paris, 1997.

abordare istoricizantă neutralizantă¹, ne arată în ce fel problemele filosofice sunt interesante pentru noi, și cum trecutul prefigurează sau devansează prezentul, îl dezvăluie ca pe un autor prolific, ce constituie, el singur, o specie aparte, pasionant de citit de către toți cei ale căror orizonturi transcend simpla angajare în actualitatea modelelor culturale.

Revenind la prezenta carte, trebuie remarcat că fiecare capitol avansează o serie de observații ce dezvăluie cât de diverse sunt rezultatele pe care le nasc diferitele concepții despre om sau despre lume. Autorul abordează fiecare problemă, explicându-i geneza și rezultatele concrete cărora le-a dat naștere. Tocmai de aceea, se prea poate ca demersul propus aici să nu apară în mod limpede de la început. Asta cu atât mai mult cu cât concepțiile lui R. Brague sunt de multe ori doar sugerate, ele reieșind discret din multele întrebări pe care le presupune parcurgerea diferiților autori și doctrine. Fapt pentru care, rândurile ce urmează nu își propun nimic altceva decât să rezume ideile de fond ale cărții, arătând coerența demersului. Există desigur un risc, acela de a suprima caracterul ramificat al lucrării, printr-o prezentare sistematică a ceea ce acolo este avansat cu infinit mai multe precauții și nuanțe. Mă voi resemna amintind că un astfel scurt „ghid de lectură” trebuie conceput precum scara lui Wittgenstein: el îl va ajuta pe cititor să înceapă lectura cărții, care îl va face inutil, precum de scară ne dispensăm odată ajunși sus².

I. Introducerea. Umanismul: ascensiune și eșec

R. Brague concepe patru etape de dezvoltare a ideii umaniste. Deși termenul de „umanism” este de dată recentă, el începe de la filosofia greacă și de la lumea biblică,

¹ Contestat deja în *Încotro merge istoria?* p. 16-17.

² *Tractatus logico-philosophicus*, 6.54.

surse ale „romanității europene”¹. Într-o primă etapă, ideea omului este concepută în termeni de *diferență* față de fondul omogen al ființei. Omul este conceput ca ființă diferită de celelalte, datorită, atât facultății gândirii („viețuitor rațional”), cât și practicii politice („viețuitor politic”). Într-o a doua etapă, umanul se definește pornind de la ideea *superiorității*. Diferenței umane i se recunoaște o superioritate relativă asupra restului universului. În lumea greacă, această superioritate se datora poziției sale cosmologice, ca cel mai perfecționat viețuitor al lumii sublunare². Este vorba aici de o superioritate statică, de poziția omului în cosmos, care-l precedă și îl condiționează, totalitatea în care acesta se regăsește fiind, ea însăși, fără o origine asignabilă³. Dintr-o perspectivă creaționistă, am putea spune că omul este deja legitimat (natura este temeiul umanului), dar în cadrul unei structuri fără origine, deoarece lumea este considerată ca fiind eternă. În lumea veterotestamentară, superioritatea omului este datorată exclusiv unei elecțiuni divine, la fel ca în creștinism, unde întruparea lui Dumnezeu sporește demnitatea omului în rândul creaturilor. Aici, superioritatea este concepută

¹ Despre această concepție, v. *Europa, calea romană*, traducere de Gabriel Chindea, Editura Idea Design & Print, Cluj-Napoca, colecția „Ideea europeană”.

² Asta deși lumea sublunară era considerată a fi regiunea cea mai umilă din punct de vedere ontologic, din întregul univers. V. R. Brague, „Le géocentrisme comme humiliation de l'homme” (1990), reluat în *Au moyen du Moyen Âge. Philosophies médiévales en chrétienté, judaïsme et islam*, Les Éditions de la Transparence, Chatou, 2006, p. 261-284; *Înțelepciunea lumii*, p. 128-161; scurtă remarcă în *Încotro merge istoria? Dileme și speranțe*, trad. rom. Marius Motogna, București, Eikon, p. 99.

³ Autorul citează *Fizița*, II, 2, 194b13, și *Politica*, I, 10, 1258a21-23. Despre imposibilitatea accederii la un discurs al începuturilor la greci, v. „Le récit du commencement. Une aporie de la raison grecque”, *Introduction au monde grec*, p. 69-82.

dinamic, ca dar divin. Din nou, am putea adăuga că aici omului i se acordă, nu doar o legitimitate, ci și o origine (el există într-un univers creat de Dumnezeu).

Odată cu prima modernitate, și mai ales odată cu apariția tehnicii moderne, excepția umană este concepută în termeni de *dominație* a omului asupra restului creației. René Descartes, dar mai ales Francis Bacon, sunt principalii promotori ai acestei concepții¹. Vom remarca faptul că ideea dominației nu poate să se dezvolte decât odată ce natura a fost transformată într-o obiectualitate de tip științific, accesibilă unui subiect care o cercetează. Prin urmare, ea nu mai are un rol legitimator, precum la antici. Preluată de către lumea idealismului german (Fichte) înstăpânirea asupra naturii devine o exigență morală, având ca figură centrală muncitorul, care prefigurează ultimul moment al umanismului. Acum, ideea predominantă este aceea de *excludere*. În această etapă e refuzat orice orizont normativ, altul decât omul însuși, și în primul rând Dumnezeu biblic. Această schimbare decisivă apare de-a lungul secolului al XIX-lea, cu figuri precum Karl Marx² sau Auguste Comte. Ca o consecință, umanismul devine echivalentul ateismului. Este ceea ce autorul numește „umanism exclusiv”.

Dintre cele patru trepte prin care s-a definit umanismul, doar ultima, aceea a umanismului exclusiv, pare a se fi păstrat în modernitatea târzie. Celelalte trei au fost contestate, prin *inversarea* ideilor pe care le promovau. În ce privește a treia

¹ Sunt citate aici *Novum Organon. Aphorismi de interpretatione naturae et regno hominis*, titlul, și § 68; *Discours de la méthode*, VI. Pentru R. Brague, textul lui Bacon este un text-manifest al modernității, acesta fiind cel care a propus ideea de „împărăție a omului”.

² Este important citatul din Marx, unde conștiința umană este echivalată cu unica figură divină posibilă. Pasajul conține o parodiare blasfematoare la *Ieșirea* 20,3; v. K. Marx, *Deosebirea dintre filozofia naturii la Democrit și filozofia naturii la Epicur*, în *Scrieri din tinerețe*, Editura politică, București, 1968, p. 24.

etapă, se consideră că omul nu este stăpânul naturii. Idee care alunecă înspre o contestare a superiorității omului (etapa a doua). În modalitățile ei extreme, ea ajunge la negarea necesității prezenței acestuia pe Pământ, precum în cazul mișcărilor pentru extincția rasei umane¹. Se ajunge astfel și la contestarea primei etape: omul nu se distinge prin nimic de celelalte specii de viețuitoare. El este resorbit de fondul biologic anonim. Contestat în temelile sale, gândit drept o ființă deposedată de orice demnitate și chiar parazită, inferioară celorlalte viețuitoare, și nediferențiată ontologic de ele, ideea „excepției umane” dispare, și odată cu ea întreaga argumentație umanistă.

În mod bizar însă, umanismul exclusiv, ce neagă ideea de transcendență divină, pare să dea naștere unor divinități de substituție. Locul lăsat de abandonul religiilor biblice, este ocupat de alți zei, precum Terra ultimului Auguste Comte, sau Dionysos la Nietzsche. Cele mai neliniștitoare sunt religiile politicului, ce apar odată cu Revoluția Franceză, sfârșind în totalitarismele secolului XX, la care se adaugă, mai recent, religia ecologiei profunde. Refuzul creștinismului face ca reprezentarea divinului să ia o formă arhaică, oarecum premodernă și violentă: niciuna dintre noile religii nu afirmă, ci sacrifică omul în numele Progresului, Statului, Rasei, Clasei, sau Terrei².

De aceea, potrivit autorului, proiectul ateu, specific modernității târzii, a eșuat³, neputând să ducă la nimic altceva decât la autodistrugerea omului. Modernitatea a ajuns în

¹ A se vedea și dezbaterăa acestei ipoteze în *Les Ancres dans le ciel*, p. 90-93.

² Se lămurește aici ideea de falsă divinitate din *Du Dieu des chrétiens et d'un ou deux autres*, Flammarion Paris, 2008, p. 209-214. În moment redactării prefeței nu am avut acces la traducerea românească a cărții, V. *Dumnezeul creștinilor. Câteva clarificări*, trad. rom. de Maria-Cornelia Ică jr., Deisis, Sibiu, 2017.

³ În acest sens, v. și *Le règne de l'homme*, p. 256-258.

imposibilitatea de a răspunde la întrebarea referitoare la legitimitatea existenței concrete a acestuia în univers.

II. Obsolescența omului. (I)legitimitatea umanului

O temă deja consacrată a gândirii contemporane este aceea a raportului dintre gândirea științifică și experiența vieții propriu-zise. Odată cu excluderea cauzelor finale din explicarea lumii, știința modernă înlocuiește cercetarea cauzelor cu o simplă descriere a fenomenelor. Cum însă viața umană implică existența cauzelor (a „sensurilor”) o existență umană abordată exclusiv științific rupe total umanul de posibilitatea unei legitimări¹. O lume neutră din punct de vedere axiologic nu poate decât să-i rămână străină omului, asemeni lumii gnostice, model care pare să exercite o fascinație asupra epocii moderne².

Universul tehnic reprezintă aplicarea științei moderne la universul uman. Din momentul în care știința invadează întregul câmp al realului, omul însuși îi cade pradă acesteia³. Finalul capitoului doi reprezintă o dezbatere pe marginea gândirii lui Günther Anders. Acesta se concentrează asupra pericolelor pe care le creează dezumanizarea tehnică⁴.

¹ Astfel, în perspectiva lumii moderne, universul fizic încetează să mai fie interesant pentru om. V. „La physique est-elle intéressante? (Quelques réponses de l'Antiquité tardive et du Moyen Âge)” (2002), reluată în *Au moyen du Moyen Âge*, p. 97-118.

² V. *Înțelepciunea lumii*, p. 324-326.

³ Amintim în treacăt, dacă mai era nevoie, importanța decisivă a gândirii lui Martin Heidegger la dezbaterea asupra tehnicii. V. (ca unic exemplu), „Întrebarea privitoare la tehnică”, traducere de Thomas Kleininger și Gabriel Liiceanu, în *Origine opereii de artă*, Editura Univers, 1982, p. 106-137.

⁴ Extrasele discutate de R. Brague provin din *Obsolescența omului*, volumul I: *Despre suflet în epoca celei de-a doua revoluții industriale*, traducere de Lorin Ghiman, Tact, Cluj-Napoca, 2013 cât și din *Obsolescența omului*, volumul II: *Despre distrugerea vieții în epoca celei de-a treia revoluții industriale*, traducere de Lorin Ghiman, Tact, Cluj-Napoca, 2016.

Pornind mai ales de la pericolul unei distrugerii nucleare a umanității, care bântuia gândirea anilor imediat postbelici, Anders pune problema întemeierii existenței umane. Conform lui, aceasta nu poate fi fundamentată moral. Sensul impulsului de salvare a omului stă în conceptul de filantropie, definită vag ca o „căldură” umană, de care metafizicianul nu are a se ocupa¹. Însă, se întrebă autorul, dacă această „căldură” scapă tematizării filosofice, este oare ea suficientă pentru a întemeia o autentică filantropie? Oare un filantrop, unul adevărat, nu presupune un metafizician?

Apare astfel necesitatea unei conceiveri adecvate a ideii de legitimitate a umanului (dezbătută pe parcursul celui de-al treilea capitol). Aceasta din urmă nu trebuie confundată nici cu caracterul agreabil (a trăi este plăcut), nici cu demnitatea (viața este un bun de preț), și nici cu ideea normalității (viața omului este consonantă cu restul existenței). Ea trebuie gândită în termeni *genealogici*, adică diacronic și dinamic. Omul este legitim (sau nu), nu în virtutea faptului că este, ci în virtutea *provenienței* sale. E de remarcat faptul că R. Brague angajează în mod asumat o punere în discuție a statutului omului pornind de la acest concept, inventat de Rousseau, consacrat de către Nietzsche, și promovat de Michel Foucault. În versiunea sa modernă, genealogia constă într-o „artă a delegitimării”. Ansamblul cărții merge în sensul invers: o *legitimare* genealogică a umanului. Aceasta antrenează trei aspecte ale existenței omului, fiecare dintre ele contestată astăzi: 1) acțiunea omului în lume, 2) prezența sa în univers, și 3) existența sa ca ființă mixtă, alcătuită din trup și suflet. Este astfel constituit cadrul problemei legitimării omului.

¹ *Obsolescența omului*, I, p. 379 și p. 281.

III. Sensul omului. Patru repere istorice

Partea a doua prezintă discuții aprofundate a patru autori din epoci diferite. Fiecare dintre aceștia oferă ocazia unei dezbateri de fond a mai multor idei de bază ale cărții. Este vorba, rând pe rând, despre punerea în discuție a primatului omului față de celelalte viețuitoare („Frații Sinceri”), de promovarea unui antiumanism de natură estetică (Aleksandr Blok), de o combatere filosofică-istorică a ideii umaniste (Michel Foucault), cât și de o legitimare a Timpurilor Moderne pe fondul unui presupus eșec al Evului Mediu (Hans Blumenberg). Aceste capitole ilustrează cel mai bine bogăția abordării „polifonice” pe care ne-o propune R. Brague.

A) „Frații sinceri”: lipsa de temei a omul luat în sine

„Frații sinceri” reprezintă un grup de autori musulmani anonimi, de confesiune ismailită, activi în Basra celei de-a doua jumătăți a secolului X. Una dintre *Epistolele* lor ne prezintă o fabulă filosofică¹. Pe o insulă imaginară, oamenii debarcă și înrobesc animalele ce se află acolo. O dispută juridică are loc, în care partida animalelor se confruntă cu cea a oamenilor, care acuză animalele de nesupunere față de stăpânirea lor. Judecătorii sunt jinnii (geniile), ființe supranaturale cu statut ambiguu. O serie de confruntări filosofice au loc între cele două părți.

După mai multe zile de confruntare, se ajunge la un „meci cu scor nul”. De fiecare dată când oamenii încearcă să își pună în valoare calitățile care i-ar putea legitima ca stăpâni ai celorlalte viețuitoare, acestea replică, arătându-le că superioritatea lor nu poate fi dovedită în niciun fel. Nici

¹ Este vorba de *Epistola 22*, tradusă în engleză; v. *Epistles of the Brethren of Purity: The Case of the Animals versus Man Before the King of the Jinn*, trad. engleză Lenn E. Goodman, Oxford University Press, 2009.